ARAB TILI SEMANTIKASI: LAFZ VA MA’NO O‘RTASIDAGI MURAKKABLIKLAR

Raxmonov Kamoliddin Mamajon o‘g‘li
E-mail: kamoliddon035@gmail.com

Received: 02.11.2025
Revised: 03.11.2025
Accepted: 04.11.2025

Kalit so‘zlar:
arab tili, semantika, lafz, ma’no, majoz, isti’ora, pragmatika, mantiq, balog‘at.

Keywords:
Arabic language, semantics, “lafz”, “ma‘no”, “majaz” (metaphor), “isti‘ara” (allegory), pragmatics, logic, eloquence.

Annotatsiya: Ushbu maqolada arab tili semantik tizimida lafz (so‘z shakli) va ma’no (mazmun) o‘rtasidagi murakkab falsafiy va lingvistik bog‘liqlik tahlil qilinadi. Arab tilining qadimiy lug‘aviy tizimi, Qur’on tili sifatidagi alohida maqomi va ilmiy maktablari semantika fanining shakllanishida muhim o‘rin tutadi. Maqolada klassik arab olimlari — al-Farobiy, Ibn Sino, as-Sakkokiy, Jurjoniy kabi mutafakkirlarning qarashlari bilan zamonaviy kognitiv va pragmatik yondashuvlar qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, arab tilida lafz va ma’no o‘rtasidagi munosabat dialektik xarakterga ega bo‘lib, u til, tafakkur va ijtimoiy qadriyatlarning o‘zaro ta’siri orqali talqin qilinadi.

Annotation: This article analyzes the complex philosophical and linguistic relationship between “lafz” (the form of the word) and “ma‘no” (meaning) within the semantic system of the Arabic language. The ancient lexical structure of Arabic, its unique status as the language of the Qur’an, and its scholarly traditions play a crucial role in the formation of semantic theory. The article presents a comparative analysis of the views of classical Arab scholars such as al-Farabi, Ibn Sina (Avicenna), as-Sakkaki, and al-Jurjani with modern cognitive and pragmatic approaches. The research concludes that the relationship between “lafz” and “ma‘no” in Arabic has a dialectical nature, interpreted through the interaction of language, thought, and social values.

Kirish. Arab tili insoniyat tarixida eng chuqur semantik tizimlardan biri sifatida shakllangan. Uning lug‘aviy boyligi, ko‘pma’noliligi va majoziy ifoda imkoniyatlari faqat kommunikativ vosita emas, balki falsafiy fikrlash modeli sifatida ham qadrlanadi. Arab tili semantikasi masalasi, xususan, **lafz** (so‘zning tashqi shakli) va **ma’no** (ichki mazmun) o‘rtasidagi munosabat qadimdan bahsli ilmiy muammo hisoblanib kelgan.

Al-Farobiy “Kitob al-Huruf” asarida til va tafakkur o‘rtasidagi bog‘liqlikni izohlab, lafz inson tafakkurining tashqi ifodasi ekanini ta’kidlaydi [4. 112-b.]. Ibn Sino esa ma’noni “mavjudlikning aqliy shakli” deb atagan [3. 76-b.]. Shu jihatdan arab semantik tafakkuri nafaqat lingvistik, balki ontologik va gnoseologik ildizlarga ega.

Bugungi kunda arab tili semantikasi zamonaviy kognitiv lingvistika, pragmatika va semiotika bilan uyg‘unlashgan holda tahlil qilinmoqda. Ammo bu jarayonda klassik nazariy merosni chuqur o‘rganish arab tilining ma’naviy-falsafiy mohiyatini to‘liq anglash uchun zarurdir.

Lafz va ma’no o‘rtasidagi falsafiy-lisoniy munosabat

Arab tilshunosligida lafz va ma’no o‘rtasidagi nisbatni izohlashda ikki asosiy yo‘nalish mavjud: “ nominalistik” va “realis” qarashlar. Nominalistlarga ko‘ra, lafz shunchaki shartli belgi, u inson kelishuvi natijasida vujudga keladi. Realistlar esa lafz va ma’no o‘rtasida tabiiy, mohiyatli aloqa mavjud deb hisoblaydilar.

As-Sakkokiy o‘zining “Miftah al-‘Ulum” asarida lafzni “ma’noga yo‘l ko‘rsatuvchi shakl” deb tariflaydi [2. 45-b.]. Jurjoniy esa “Asrori al-balog‘a”da ma’noni lafzdan ustun qo‘yib, uni “so‘zning ichki mohiyati, tafakkur natijasi” sifatida talqin qiladi [1. 56-b.].

Bu ikki tushuncha o‘zaro dialektik aloqada: ma’no lafzsiz mavjud bo‘la olmaydi, lafz esa ma’nosiz ma’nosizdir. Qur’on tilida ham bu uyg‘unlik alohida ahamiyat kasb etadi. Masalan, “nur” so‘zi nafaqat yorug‘likni, balki ilohiy hidoyatni ifodalaydi — bu semantik kenglik arab tili tafakkurining ichki qatlamini ko‘rsatadi.

Arab tilida ko‘p ma’nolilik va majoziy ifoda tizimi

Ko‘p ma’nolilik (Ishtirok lafziy) arab tilida bir lafz bir necha ma’noni anglatishi mumkin. Masalan, “عين” so‘zi — “ko‘z”, “shaxs”, “manba”, “oltin” kabi turli ma’nolarda qo‘llanadi. Bu hodisa “ishtirok lafziy” deb ataladi va u tilning semantik moslashuvchanligini bildiradi.

Al-Farobiy bunday ko‘pma’nolilikni “lug‘aviy tabiatning zaruriy xususiyati” deb hisoblaydi [4. 119-b.].

Ko‘pma’nolilik arab tili semantikasida ikki darajada yuz beradi:

1. Lug‘aviy – so‘zning tarixiy rivojlanishi natijasida ma’nolar kengayishi;
2. Kontekstual – so‘zning ma’nosi nutq vaziyatiga qarab o‘zgaradi.

Masalan, “qalb” so‘zi Qur’on oyatlarida turlicha ma’nolarda ishlatilgan: biologik organ sifatida (“qalblarida dard bor”), ruhiy markaz sifatida (“Alloh qalblarini hidoyat qildi”), axloqiy mohiyat sifatida (“Qalbning pokligi Allohga yaqinlikdir”). **Majoz va isti’ora hodisalari**

Arab tili balog‘at ilmining markazida “majoz” va “isti’ora” turadi. Bu hodisalar ma’noning kengayishini ta’minlaydi. Jurjoniy “majoz — haqiqatning soyasidir” deb yozadi [1. 84-b.]. Majoziy ifodalar orqali arab tili mantiqiy fikrni estetik shaklda yetkazadi.

Masalan, “dunyo uyqu, o‘lim uyg‘onish” kabi isti’oraviy jumlalar inson mavjudligini falsafiy tarzda ifodalaydi. Shuningdek, Qur’ondagi “Alloh qo‘llari” iborasi ilohiy qudrat ramzidir — bu semantik metaforik tafakkurning eng yuksak namunasidir.

Zamonaviy semantik tahlil yo‘nalishlari

Zamonaviy semantika sohasida J. Austin, J. Searle va H. Grice tomonidan ishlab chiqilgan pragmatik nazariyalar arab tilidagi semantik tahlilga yangi yo‘nalish berdi [7. 35-b.]. Unga ko‘ra, so‘zning ma’nosi faqat lug‘aviy emas, balki amaliy kontekstga ham bog‘liq. Masalan, “As-salamu alaykum” iborasi grammatik jihatdan salomlashuv bo‘lsa-da, pragmatik jihatdan tinchlik, ijtimoiy totuvlik va diniy hurmatni bildiradi. Shu tariqa lafz nafaqat ma’no tashuvchi, balki ijtimoiy-hisobli akt sifatida amal qiladi.

Kognitiv yondashuv

Kognitiv lingvistika vakillari (Lakoff, Langacker, Talmy) tilni inson ongining konseptual tizimi sifatida tahlil qiladilar. Arab tili uchun bu yondashuv alohida qimmatga ega, chunki unda har bir lafz ma’naviy-konseptual maydonga ega.

Masalan, “sabr” konsepti arab tilida faqat sabr sifatida emas, balki ruhiy pishiq, iymoniy to‘xtovlik, hayot falsafasi sifatida talqin qilinadi. Shu orqali arab semantikasi inson ongi va iymon tizimining o‘zaro aloqasini ochib beradi.

Lafz va ma’no nisbatining mantiqiy asoslari

Ibn Sino “Kitob ash-Shifo” asarida ma’noni “aql idrok etadigan shakl”, lafzni esa “idrokning tashqi ifodasi” deb ta’riflaydi [3. 104-b.]. Bu yondashuv tilni tafakkurning zanjiri sifatida talqin qiladi.

Farobiy esa mantiq va til o‘rtasida ontologik bog‘liqlikni ko‘radi: “Til — aqlning tovushi, aql esa tildan ifodasini topadi” [4. 121-b.].

Demak, lafz va ma’no o‘rtasidagi murakkablik aslida inson tafakkurining ikki bosqichini — idrok va ifodani aks ettiradi. Bu fikr zamonaviy semiotika va hermenevtika (Ricoeur, Eco) nazariyalariga yaqin.

5. Arab semantik tafakkurining madaniy va diniy o‘lchovlari

Arab tilining semantik tizimi diniy manbalar bilan uzviy bog‘liq. Qur’on oyatlarida har bir lafzning ma’nosi chuqur mantiqiy va ruhiy qatlamlarga ega. Masalan, “ilm”, “hikmat”, “rahma”, “taqvo” so‘zlari nafaqat leksik birlik, balki ma’naviy tushunchalardir.

As-Suyutiy “Al-Itqon fi ‘ulum al-Qur’an”da Qur’on tili semantikasini “haqiqat va majoz uyg‘unligi” sifatida izohlaydi [9. 52-b.]. Bu uyg‘unlik arab tili falsafasining markaziy tamoyiliga aylanadi: so‘z – haqiqatga yo‘l.

Arab tili semantikasi shuningdek, madaniyat, adabiyot va ruhiyat tizimining o‘zaro integratsiyasini aks ettiradi. Har bir lafz arab madaniyatida qadriyat yukiga ega: “karam” – saxovat, “hilm” – yumshoqlik, “sharaf” – or-nomus. Shu bois semantik tizim nafaqat lingvistik, balki **etnopsixologik** ahamiyatga ham ega.

Xulosa qilib shuni aytamanki arab tili semantikasi — bu lafz va ma’no o‘rtasidagi murakkab, ko‘p qatlamli, mantiqiy-falsafiy tizimdir. Lafz ma’noni tashuvchi shakl bo‘lsa, ma’no – lafzga hayot bag‘ishlovchi mohiyatdir. Arab tilida bu ikki tushuncha diniy, falsafiy va madaniy birlikda namoyon bo‘ladi.

Klassik arab olimlari (Farobiy, Ibn Sino, Jurjoniy, Sakkokiy) asarlarida bu muammo tafakkur va nutqning yagona manbasi sifatida ko‘rilgan. Zamonaviy davrda esa kognitiv va pragmatik yondashuvlar arab semantikasining yangi bosqichini ochib bermoqda.

Shunday qilib, arab tili semantikasi nafaqat tilshunoslik masalasi, balki inson tafakkuri, madaniyati va iymoniy ongining tahlil maydonidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Jurjaniy, A. “Asrori al-balog‘a”. – Qohira: Dar al-Ma’rifa, 1981. – 56–84-b.
2. Sakkokiy, Y. “Miftah al-‘Ulum”. – Bayrut: Dar al-Kutub al-‘Ilmiyya, 1996. – 45–67-b.
3. Ibn Sino. “Kitob ash-Shifo: al-Mantiq”. – Tehron, 1955. – 76–104-b.
4. Al-Farobiy. “Kitob al-Huruf”. – Bayrut, 1960. – 112–121-b.
5. Sibavayh. “Al-Kitab”. – Qohira: Al-Maktaba al-Ilmiyya, 1988. – 29–41-b.
6. Saussure, F. “Cours de linguistique générale”. – Paris, 1916. – 54–72-b.
7. Grice, H.P. “Logic and Conversation”. – Oxford University Press, 1975. – 35–49-b.
8. Austin, J.L. “How to Do Things with Words”. – Harvard University Press, 1962. – 18–33-b.
9. As-Suyutiy, J. “Al-Itqon fi ‘ulum al-Qur’an”. – Qohira: Dar al-Hadith, 1993. – 52–60-b.